Српска теологија данас 2010 (28–29. мај 2010)
Београд: Православни богословски факултет, 2011, 577–582

Јелена Фемић-Касапис

Православни богословски факултет, Београд

Етимологија речи μυστήριον и њених еквивалената у неким индоевропским језицима

Сажетак. Први део рада приказује историјско-филолошко образовање речи μυστήριον [mysterion] у грчком језику, опсег значења глагола из којег је изведена, као и неке њене употребе. У другом делу рада даје се преглед овог термина на неким словенским језицима, првенствено српском и руском, почев од њима заједничког старословенског предлошка. У наставку следе прикази еквивалената термина „тајна" у извесним језицима потеклим из латинског и германског предлошка.

Кључне речи: тајна, μυστήριον, етимолошки еквивалент, етимолошки предложак, изведеница, грецизам.

Европски ие. народи, као свежањ националних идентитета традиционално хришћанске вероисповести, образовали су своје друштвено-културолошке физиономије на спрези наслеђа античке и хришћанске мисли. И античка и хришћанска мисао познају појам тајне — и он је активан до данас у свим ие. језицима — и, и у једној и у другој тајна фигурира као веза људског и божанског елемента.

У овом приказу покушаћемо у основним цртама да изложимо историјско-филолошко образовање речи μυστήριον [mysterion] у грчком језику, опсег значења глагола из којег је изведена, као и неке њене употребе.

Потом ћемо дати преглед овог појма на неким словенским језицима, првенствено српском и руском, почев од њима заједничког старословенског предлошка. У наставку следе прикази етимолошких еквивалената термина „тајна" у неким језицима потеклим из германског предлошка.

Етимологија грчке речи μυστήριον сама по себи представља тајну. Наиме, оно што се из филолошког угла могло рећи о овој речи приказује Борнкам, аутор ове одреднице у Кителовом ерминевтичком речнику речи Новог завета (Bornkamm у: Kittel, 1964). Као што важи за све именице грчког језика да потичу од ранije од њих образованих глагола, наша реч је вероватно настала од глагола μύειν који има значење *склапати, затварати.* Ова радња склапања у посведоченим примерима односи се на склапање очију, уста, усана, склапање шкољке. Потврду порекла именице μυστήριον од ове радње склапања налазимо у Старим коментарима (Scholia vetera) на Аристофанову комедију Жабе у стиху 456:

> μυστήρια δὲ ἐκλήθη παρὰ τὸ τοὺς ἀκούοντας μύειν τὸ στόμα καὶ μηδενὶ ταῦτα ἐξηγεῖσθαι. μύειν δέ ἐστι τὸ κλείειν τὸ στόμα.

А мистерије су назване по томе што они који их слушају склапају уста и никако их не тумаче. Наиме, глагол μύειν означава склапање уста.

Ова сачувана потврда драгоцена је не само у погледу сведочења глагола од којег је настала наша реч те и њеног значења већ и зато што, од непосредне помоћи за

наше истраживање, прозирно казује зашто су мистерије добиле свој назив од глагола оваквог значења. Дакле, етимологија у потпуности даје дефиницију порекла и схватања тајне у грчком појмовном систему, те још један пут важи Аристотелов исказ да сама реч дефинише оно што одређује.

Шта нам казују потврде и лингвисти о глаголу μύω? Казују да је он доста заступљен у античкој литератури, нпр. налази се у Илијади, код Софокла, Еурипида,[1] Платона. Шантрен истиче да глагол μύω са дугим *υ*, бележи повратно значење „затварати се" („se fermer") у својим активним облицима. Дакле, реч је о непрелазном, повратном стању. Тако се користи.

Уз који објекат је примењена ова радња склапања, затварања у потврдама? Примењена је на *затварање* очију у *Il.* 24.637 и у Eur. *Med.* 1183; код Платона њен опсег значења је проширен и односи се на сваку врсту *отварања* (чак и у смислу увода, почетка) — дакле, ту исти глагол означава свој семантички антипод; најзад, она се односи на склапање усана, склапање-отклапање шкољке, на особу која затвара очи, нпр. у Софокловом фрагменту 774: μύω τε καὶ δέδορκα „склапам очи и јасно видим" (δέρκομαι).

Сложенице глагола μύω. Префиксалне сложенице су многобројне и гласе: ἀναμύω „отварати очи", ἐπιμύω и καταμύω „затварати очи", с тим да се друга сложеница сусреће са допуном τοὺς οφθαλμούς, а у истом значењу сусреће се и καμμύω. Следећа сложеница, συμμύω, нашла је своју употребу у другом домену свакодневне реалности и, у повратном значењу „затварати се" односи се на „затварање" рана, повреда, дакле, задобила је значење зацељења, зарастања, закључивања оболелог места. Као и претходне, и ова се употребљава да означи затварање очију, али и копчи, прстена, алки, колутастих алки-наушница. На крају, ту је и непрелазни глагол ὑπομύω „бити полуотворен/полузатворен". Занимљиво је приметити да сви органи и предмети који представљају објекат нашем глаголу имају колутасти, округласти, или елипсасти облик — очи, усне, шкољка, копче, наушнице, прстен, алка. Уз то, сви они поседују истовремено механизам склапања и отклапања. Можда ту лежи одговор на питање како је овај глагол могао означавати две међусобно појмовно супротне радње, но у свом скупу радње које представљају једну пуну динамичну целовитост.

Именске сложенице. Основа μυ- се потом јавља као први део именских сложеница које су многобројне. На пример: μύ-ωψ „који допола затвара очи", μυωπός „допола затворених очију" тј. кратковид, μυωπία „полузатвореност очију" тј. кратковидост, μυωπίας „кратковиди човек", потом још један апстрактум μυωπίασις, као и позније изведени глагол μυωπιάζω „бити кратковид".

Као проста именица радње забележена је μύσις „затварање, затвор" и важи и у казненом и у медицинском речнику. Ту су и њене две сложенице: κατάμυσις, која се односи на очи и среће се код Плутарха, и σύμμυσις код Хипократа — означава затварање материце.

Потом, испостављају се две велике групе речи које су изграђене од глагола μύω. Реч је о специфичним значењима која ће се у једном тренутку значајно разилазити:

А. Прилог на –τῑ са ἀ-привативум гласи ἀμυστί и има значење „без затварања/отворених уста, без склапања усана", што се даље усмерава ка семантичкој области уношења течности у организам „d'un seul trait, у једном даху, одједном, наискап". Сусреће се код Хипократа. Одатле се потом развила именица ἄμυστις,

[1] *Il.* 24.420 и 24.637, Soph. *Frg.* 774 и *Ant.* 421, Eur. *Med.* 1183.

–ιος/-ιδος „испијање наискап, на душак, па и многопијење“ (Анакреонт, Епикур, Еурипид итд.) а служи и за именовање шоље/путира из које се пије на душак. У Лидл/Скотовом речнику налази се занимљива потврда о овој шољи: Трачани, познати по многом испијању — називају ту шољу-потир ἄμυστις, –ιος (Liddell/Scott I репринт 1997, 142б). Из овог значења уследила је именица ἀμυστία која је μέτρον τι и чије би се значење могло протумачити као „оно што се може прогутати d'un seul trait=одједном“ и која се сусреће код Хесихија. На крају, ту је деноминативни глагол ἀμυστίζω „попити d'un seul trait=одједном, наискап“, код Еурипида и Плутарха.

Б. Друга велика група изведеница произвела је речи које се односе на култ мистерија, и то посебно Деметриних обављаних у Елеусини. То су именице: μύστης са значењем „посвећеник у тајну, онај који је примио иницијацију“, о чему сведоче потврде код Хераклита, Аристида, Еурипида, Аристотела итд. Додајмо само као информацију да ова реч и њено значење стоје у оштром значењском контрасту са речју ἐπόπτης. Наиме, ἐπόπτης означава врхунску контемплацију, напреднији степен иницијације. Тако се закључује да је μύστης онај који управо затвара/склапа очи, који не изгледа исувише природно, можда и онај који не понавља никакве речи, дакле, онај који уста држи затвореним (јер добија упућивање).

Именица женскога рода μύστις представља наслов две комедије, једне од Антифона и једне од Филемона (LXX итд.). Изведени придев гласи μυστικός „оно што се тиче посвећених и мистерија“, као нпр. у синтагми μυστικὸν τέλος „иницијација мистикâ, посвећивање у мистике“, која се сусреће у Есхиловом 741. фрагменту. Овај придев веома је посведочен, и то у овом прецизном смислу код Херодота и Аристофана, код неоплатониста итд., а у значењу „мистик“. Исти развојни пут важи за следећу и нашу именицу, μυστήριον, коју Шантрен семантички одређује као „култ ради/у циљу иницијације, обред посвећивања“. Потврда овог значења налази се код Хераклита. Ова реч код Платона и Менандра понекад означава „тајну“ у општем смислу. Коначно, у хришћанској литератури она задобија значење „тајне скупа, све заједно узев“. Одатле је даље изграђен придев μυστηρικός (јон.-ат.), потом две именице женског рода μυστηρίς и μυστηριῶτις, те придев μυστηριώδης. Познија образовања представљају глагол μυστηριάζω, именица μυστηριασμός и придев μυστηριακός.

Неке сложенице основне именице μύστης су: придев μυσταγωγός, глагол μυσταγωγέω и именице μυστοδόκος и μυστι-πόλος, са основом μύστ- као првим чланом. Као други члан изведенице налази се у две именице: ἀρχι-μύστης и συμμύστης.

Када је посреди религијски смисао, осмишљен је у познијем грчком глагол μυέω „упутити, посветити у мистерије“, са забележним аор. μυῆσαι, и његов чешћи пасивни облик μυέομαι „бити упућен, посвећен у мистерије“. Други забележени облици пасива су аор. μυηθῆναι, фут. μυηθήσομαι и перф. μεμύημαι. Када је реч о настанку пасивног облика презента μυέομαι, Шантрен тврди да се он не може извести директно из именице μύστις. Ту наводи да Фриск као евентуално решење нуди изведеност пасива од аористних и перфекатских облика, али под знак питања ставља настанак тих облика од актива μύω.

Овај познији глагол не бележи упечатљив број сложеница. Код Плутарха постоји σύμμυω, προμύω је позно образовање, док је ἐμμύω неизвесно.

Nomen actionis μύησις у значењу „посвећивање у тајну, иницијација“ забележен је код Андротиона, код Плутарха се сусреће њена сложеница προμύησις, док је код Андокида и Платона заступљен глаголски придев ἀμύητος који носи значење „непосвећен, који није прошао кроз иницијацију“.

У савременом грчком постоји глагол μυῶ у поменутом значењу посвећивања у тајну; присутна је и именица μύησις, док је махом познато често преузимање именице и придева μυστικός „тајни“ из грчког у језике Западне Европе, као што су нпр. у француском именица le mystére „тајна“, придев mystique „тајанствен, тајновит“ као и поименичено значење „мистик“, mystification „мистификација“ па и „обмана“, mysticism „мистицизам“, глагол mystifier „мистификовати, обмањивати“, те речи mystérieux, -euse „мистериоз-ан/-на, тајновит(а), загонет-ан/-на“, mystérieusement „тајно, мистериозно“. Једнако бројна преузимања сусрећу се у већини језика Западне Европе, који обилују аналогним грецизмима.

У погледу етимологије овог глагола за сада су понуђене две реконструкције корена. Реч би могла бити или о основи *$mu\text{-}y^e/_o$-, с тим да у том случају *σ* у именском образовању μύστης нема етимолошко порекло. Или, претпостављена основа гласи *$mus\text{-}y^e/_o$- , у ком случају перфекат μέμυκα представља аналошко образовање.

Шантрен више нагиње ка првој претпоставци, која га у наставку води до идеје да глагол μύω повеже са читавом групом речи које су изведене из ономатопејског облика μῦ који представља узвик плача и ридања, наводећи и сходне примере μυκός „без артикулисаних речи“ итд., μύζω „стењати, уздисати“ итд. У прилог оваквом тумачењу он додаје да се све те речи изговарају уз извесно затварање уста. Но, да би ово важило, закључује да би се морала допустити претпоставка да је глагол μύω, чија се радња у начелу и првобитно односила на очи, забележио специфичан семантички развој. Ову специфичност прати и чињеница да изван грчког не постоје очигледни слични или упоредиви глаголски облици.

Покорни, други научник, заступа другу по реду претпоставку, одн. порекло нашег глагола од корена **mus-* . У његовој леми стоји: гр. μύω „склопити се“ за усне и очи. Одатле μύ-ωψ „особа/животиња стиснутих очију, тј. кратковида“, μυάω „стиснути две усне одједном“. Од претпостављеног *μυστός у значењима „ћутљив, мучаљив, дискретан“ (а можда и прећутан?) следе речи: μύστης „уведен у мистерије“, μυστικός „који се тиче мистерија“, μυστήριον „тајна, тајни обред“, с упућивањем на μυεῖν „упутити у мистерије“ (Pokorny 1959, 752).

Словенски језици такође познају појам тајне. Овај лексички корпус бележи следеће речи: рус. *тáйна, тáйный, тайкóм*; украјин. *тáйна, тáйний*, струс. *таи* „тајни, тајна“, *таина, таинъ, таити, таю*. Све ове речи своде се на стсл. *таи* у значењу λάθρα, које је посведочено у Супрасаљском зборнику[2], односно *таинъ* „апокрифни, с(а)кривани ἀπόκρυφος, κρυπτόμενος“, *таина* μυστήριον; потом бугар. *тáйна, тáйно*, срп. *тајати, тајити, тâјна*, словен. именица м. р. *tâj* „одрицање, лишавање, лишеност“ и *tájən* м. р., *tájna* ж. р. „тајни“, чеш. *pod tajem* „тајно“ и *tajmo* у истом значењу, као и *tajný* „тајни“. У словачком *tajný*, *tajit'*, *tajomný*, пољском *tajny, tajemny*, горњолужичком *tajić* „затајивати, прећуткивати, прикривати“ али и: „утајивати“ са развојем у „присвајати“, *tajny* „тајни“, доњолужичкиом *tawiś* „тајити, скривати“ (Фасмер IV [4]2004, 11).

У погледу етимологије словенског предлошка, налази саопштавају да је он сродан са стинд. *tāyúṣ* „крадљивац, тат“, авест. *tāyu-* у истом значењу, те *tāya-* „крађа, тајни“; потом, сродан је са грчким глаголом, никако сродним са μύω, који гласи τητάω „лишавам кога чега, отимам некоме / од некога“ и његовим пасивним обликом који се сусреће у поезији и који је и заступљенији τητάομαι „оскудевати, немати“ а који је лепо посведочен у изразу τητώμενός τινος „лишен кога, чега“. У хе-

[2] Супрасаљски зборник припада Канону старословенских рукописа који се датирају у IX-XI век.

титском су забележени облици *tāi̯eyzzi, tāi̯ayzzi* „он краде“, а опет у грчком постоји придев τηΰσιος са распоном значења „обмањивачки, узалудан, бескористан, непотребан, неоправдан, сувишан“, као и његова дијалекатска варијанта дор. τᾱΰσιος „исто“ од корена **tāju-ti̯o-*. Дакле, словенска основа која је послужила за изградњу именице „тајна“ упоређивањем са сродним облицима других ие. језика своди се на семантичко гнездо које гласи „лишавање/лишеност, оскудевање, немање те крађа“. Ово семантичко гнездо нема додирне тачке са грчким „склапањем, затварањем“, бележећи свој самостални развој, што даље значи и засебно поимање представе о тајни, идеје тајне.

У српском језику (Скок 1973, 434б) следом, глагол „тајити“, свесловенског и прасловенског порекла, такође има два значења: једно је 1. *крити, сакривати,* а друго је 2. *ћутати (мучати)* забележено на Косову и Метохији. Ту су и придев у стцслов. *tainъ* „secretus“, „потајни“; поименичени облик *тајник* који представља преведеницу лат. secretarius, и апстрактуми *тајништво, тајност, тајанство*. Ту спада и црквени термин *отајство* забележен у 16.в. у значењу *mysterium*, *sacramentum*, и придев *отајствен*. Од прилога, изграђени су облици *тајом* „кришом“, тј. (по)тајно. Од придева *потајан* образована је именица *потаја*. Додајмо и то да је албански језик, посудивши од словенске лексеме, изградио придев *tinës* „heimlich“.

Можда је занимљива поменута прасловенска изведеница *tatь*, првобитно женског рода са значењем „крадљивац“ а као апстрактум „крађа“. Но, с обзиром да је означавала мушко лице, она је с временом променила деклинацију и род и добила тврди знак још у стцслов. *tatъ*, те у савременом српском гласи *тат*. Реч *tat* представља прасловенско-келтску лексему; наиме, ирско *taid* < **tati*.

Балтичке упореднице нису забележене. Претпостављени ие. корен словенског предлошка гласи **(s)tāi-* „красти“. Налази се у санскритском придеву *stāyat* „heimlich, verborgen / скривен“, и именици *(s)tayúh* „крадљивац“. У грчком му је, као што је већ речено, сродан глагол τητάω „лишити, отети“.

Као своју реч у значењу „тајна“, латински језик поседује реч *secretum*. Она долази од гл. *cerno 3, crevi, cretum* који значи: 1. у веома конретном смислу „изабрати, пробрати, одабрати, те просејати, сортирати“ и има сродну паралелу у келтској, конкретније бретањској речи *cern* „кош у млину, на преси“; друго значење му је изоштреније и гласи „разабирати, разазнавати, и чулима и духом, различите предмете, тј. расуђивати“, а у ослабљеном, отупљеном значењу „гледати“ у начелу (Ernout/Meillet II [3]1951, 204).

Сложеница овог глагола, *secerno*, има значење „оставити по страни / mettre de côté“. Ово значење, иако не показује на први поглед везу са основним глаголом, ипак је јасно протумачено етимологијом: наиме, префикс *se<sed* има значење раздвајања, разликовања од, у српском му одговара *раз-* које је често заступљено у сложеницама, те је тако глагол-сложеница добио изоштреније значење разликовања „главног“ и „другог, напоредног“ објекта, раздвајања једног од другог те остављања по страни другог. Одатле потом настаје именица *secretus* / mis à l'écart „који је постављен постранце, на страну“, и апстрактум *secretum* „оно што стоји по страни“.

Реч је о основи и изведеницама које су врло заступљене у свим романским језицима. Као што је случај са словенским предлошком, из етимологије се јасно види да и латинска реч бележи свој засебни развој, своје самостално исходиште у осмишљавању представе о тајни, појму тајне. Стога постаје јасно зашто латинска реч није могла да преведе, стане на место и пренесе појмовни садржај грчке речи μυστήριον, која је на латинско језичко-појмовно подручје морала ступити као грецизам.

На крају, доносимо приказ речи „тајна“ у германском етимолошком корпусу. Од речи које се етимолошки надовезују на ие. **mu-/*mus-* основу и на сродну јој грчку, ту је норвешка реч *mȳsa* у значењу „стискање, (букв.) уштинуће очију“. Из германског заједничког предлошка ту је и ср. сев. нем. (доњонемачки) глагол *mummelen*, енгл. *mumble* „мумлати“. Такође, у енглеском постоји и глагол *mump* „правити гримасе, церити се, кревељити се, тј. искривљивати лице“, посведочен од XVI века, којем одговара норвешки *mumpa*; потом, ср. внем. именица *mupf, muff* „развлачење, кривљење уста“, с аналогним глаголима *mupfen, muffen*, ср. доњонем. *mopen*, енгл. *mope* „упиљити се, буљити, избечити очи, а и: зјакати, блејати“, енгл. *mop* „гримаса, исцерено лице“. Можда овим облицима треба придружити и позновнем. баварско *mäuen* „преживати, прежвакати“, летонски гл. *musinât* „шапутати, мумлати“, а можда и хет. *mu-u-ga-āmi (mūgāmi)* „изговарати жалопојку, нарицати“ (Pokorny, ibid.).

Секундарна литература:

Chantraine : P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots,* Les Éditions Klincksieck, Paris 1968–1980 (ел. издање).

Ernout/Meillet : A. Ernout / A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue Latine. Histoire des mots II*, Librairie C. Klincksieck, Paris [3]1951.

Kittel : G. Kittel, *Theological Dictionary of the New Testament VIII*, [3]1964 (ел. издање).

Liddell/Scott: H. G. Liddel / R. Scott, *Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης III*, Ἔκδ.: Ἰωάννης Σιδέρης, Ἀθῆναι (репринт) 1997–2001.

Pokorny : J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I*, Bern / München 1959.

Senc: S. Senc, *Grčko-hrvatski rječnik,* Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zem. vlade (reprint 1988) [2]1910.

Skok: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1971–1973.

Фасмер : М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка IV*, Москва [2]1986–1987.